

MWONGOZO WA HAKI YAKO

Mswada wa Haki za Kenya

A Guide to Your Rights: The Kenyan Bill of Rights

ISBN: 987-1-991213-13-6

© 2021

Centre for Human Rights, University of Pretoria

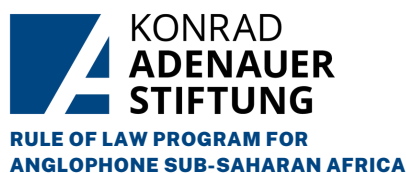
Printed by Remata

Designed by Judava Worx

The Centre for Human Rights, Faculty of Law, University of Pretoria, is an internationally recognised university-based institution combining academic excellence and effective activism to advance human rights, particularly in Africa. It aims to contribute to advancing human rights, through education, research and advocacy.

www.chr.up.ac.za

Konrad Adenauer Foundation (KAS) is a German Political Foundation that is committed to achieving and maintaining peace, freedom and justice through political education on a national level as well as on an international level with 111 offices worldwide. The KAS Rule of Law Program for Anglophone Sub-Saharan Africa based in Nairobi has been actively promoting the rule of law, democracy and human rights in the region since 2006. Strengthening constitutionalism as well as the enforcement of basic human rights enshrined in the constitutions of Sub-Saharan Africa has always been among the main focus of the Program's work.

UTANGULIZI

Tunaishi katika ulimwengu ambao mara nyingi tunasikia mazungumzo kuhusu haki za binadamu, mara nyingi tunasikia jinsi haki zitasaidia watu kuishi maisha yenye heshima na huru. Katika nchi nyingi, ikiwa ni pamoja na nchini Kenya haki zinalindwa katika katiba. Hii ina uwezo wa kuwapa watu nchini Kenya ulinzi mkubwa, kwani wanaweza kutetea haki zao za kikatiba kwa njia mbalimbali, ikiwa ni pamoja na kupitia mahakama. Cha kusikitisha ni kwamba mara nyingi sana, watu wanalazimika kuhangaika kutekeleza haki zao. Wakati mwingine hali huwa hivyo kwa sababu hawajafahamishwa kuhusu haki zao zote, na wakati mwingine huenda ikawa ni kwa sababu hawana uhakika kuhusu hatua wanazoweza kuchukua ili kutekeleza haki zao. Kijitabu hiki kimeundwa kusaidia kushinda vikwazo hivi.

Kijitabu hiki kinatoa utangulizi ambao ni rahisi kutumia ili kuelewa haki za binadamu ni nini, zinatoka wapi, na zina maana gani kwa raia na watu wengine wanaoishi nchini Kenya. Kupitia kijitabu hiki, Kituo cha Haki za Kibinadamu (Katikati) na Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS) wanatumai kusaidia kila raia, na kila mtu anayeishi Kenya - anatumai kukusaidia - kujua haki zako na kuelewa vyema jinsi wanavyokulinda dhidi yako. vitendo vinavyokiuka haki, iwe na serikali, na mashirika ya kibinafsi, kama makampuni, au na watu wengine, na jinsi unavyoweza kufanya haki hizi kuwa kweli.

Kituo na KAS wamejitolea kuunga mkono majaribio ya watu kuishi kwa heshima na uhuru. Kituo na KAS zote zinashawishika kuwa kuwapa watu habari na kusaidia kuelewa jinsi ya kubadilisha habari hii kuwa vitendo kutasaidia watu kutekeleza haki zao, na hatimaye kuishi kwa heshima zaidi. Tunajivunia kuweza kufanya kazi pamoja katika kijitabu hiki, na tunatumai kwamba kitathibitika kuwa chombo muhimu katika kusaidia watu kutekeleza haki ambazo zinalindwa katika Katiba yao.

Prof Frans Viljoen

Mkurugenzi
Centre for Human Rights
University of Pretoria

Dr. Stefanie Rothenberger

Mkurugenzi
Rule of Law Program for
Anglophone Sub-Saharan Africa
Konrad-Adenauer-Stiftung

Utangulizi	1
Katiba: Ni zipi hizo?	2
Historia ya katiba ya Kenya	4
Je! Ni nini kwenye Katiba?	6
Mgawanyo wa madaraka na mikono mitatu ya serikali	7
Muundo wa mfumo wa korti nchini Kenya	9
Haki ni nini na zina maana gani kwako?	12
Utangulizi wa Muswada wa Haki	16
Muswada wa Haki katika mtazamo	17
Muswada wa Haki: Muhtasari	18
Hitimisho	30
Mashirika ambayo yanaweza kukusaidia kudai haki zako	31

YALIYOMO

UTANGULIZI

Kila mtu nchini Kenya ana haki zinazowalinda na kuwasaidia kuishi maisha yenye hadhi na ya maana. Haki hizi zinapatikana katika Muswada wa Haki, Sura ya 4 ya Katiba ya Kenya.

Kenya imekuwa na katiba mbili tangu kupata uhuru. Katiba ya kwanza ilianza kutumika wakati wa uhuru mnamo 1963, kabla ya kubadilishwa mwaka 2010, na katiba mpya.

Katiba ya 2010 iliashiria wakati muhimu katika historia ya Kenya kwa sababu ilipitishwa na Wakenya kupitia kura ya maoni, na kwa sababu iliweka haki za watu wa Kenya katika moyo wake. Inatoa mfumo wa serikali inayoitikia na ya uaminifu, ambayo watu nchini Kenya wanaweza kuwajibika kwa vitendo vyake. Kijitabu hiki kitakuambia jinsi Muswada wa Haki unachangia katika 'enzi hii mpya' nchini Kenya, na jinsi Katiba inakulinda wewe na jamii yako.

Kutumia kijitabu hiki

Kijitabu hiki kinakusudiwa kukupa utangulizi wa Katiba ya Kenya, kukuambia haki zako ni nini na hii inamaanisha nini kwako. Inajumuisha kesi kadhaa muhimu za korti, ambapo watu wamedai haki zao, na kushikilia wengine, pamoja na serikali, kuwajibika kwa matendo yao.

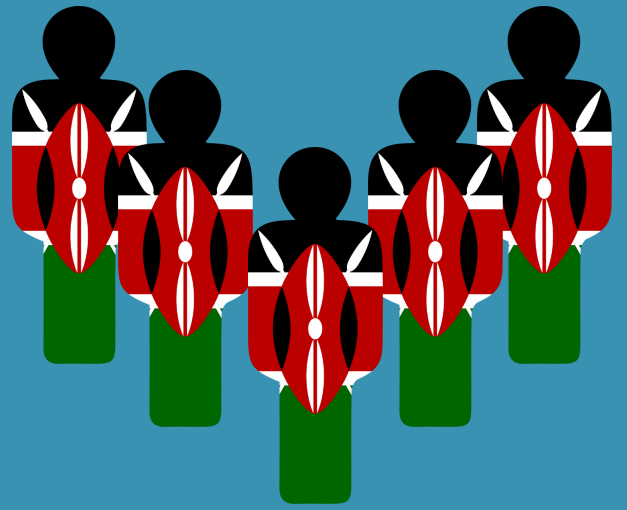
Kijitabu hiki kinakupa muhtasari wa haki katika Muswada wa Haki. Ikiwa unataka kusoma Katiba kama ilivyoandikwa, kamili, unaweza kupata Katiba kamili mkondoni kwa kuingia "Katiba ya Kenya" kwenye injini ya utaftaji, au kwa kutembelea wavuti hii:

<http://www.kenyalaw.org:8181/exist/kenyalex/actview.xql?actid=Const2010>

Ikiwa ungependa kujua zaidi juu ya kesi fulani, unaweza kuingiza jina la kesi hiyo kwenye injini ya utaftaji, na unapaswa kupata kesi ambayo imekuwa ikijadiliwa.

KATIBA: NI ZIPI HIZO?

Nchi nyingi duniani zina katiba. Katiba ni, katika nchi nyingi, sheria ya juu zaidi katika nchi. Kila sheria katika nchi inayoongozwa na katiba, na kila hatua inayochukuliwa na serikali ya nchi hiyo, lazima iwe kwa mujibu wa katiba ya nchi hiyo. Katiba zinatambia jinsi serikali ya nchi inapaswa kufanya kazi, juu ya haki ambazo watu katika nchi hiyo wanazo, na juu ya jinsi taasisi tofauti za serikali, kama polisi, zinapaswa kufanya kazi.

Kwa sababu zinaunda kile serikali inaweza kufanya, katiba zinatambia juu ya nchi na maadili yake. Kwa mfano, Katiba ya Kenya inatambia kwamba Kenya ni nchi ambayo itategemea "maadili muhimu ya haki za binadamu, usawa, uhuru, demokrasia, haki ya kijamii na utawala wa sheria." Katiba ya kila nchi ni tofauti, ikionyesha maadili yao wenyewe. Nchi nyingi ulimwenguni zimeandika katiba, lakini kuna nchi zingine zilizo na katiba ambazo hazijaandikwa. Pale ambapo katiba haijaandikwa, kanuni za kimsingi za jamii huundwa na mila na mazoea ambayo yamekuwa ya kawaida katika jamii.

(CREDIT: ANCL-RADC)

Nchi zingine, pamoja na Kenya, zimetumia katiba yao kuweka wazi maadili yao ya kimsingi, na kujitolea kwao kulinda haki za kila mtu nchini. Tunaweza kuona hii katika utangulizi wa Katiba, sehemu ambayo inaonekana mwanzoni mwa Katiba, ambayo inasema:

UTANGULIZI

Sisi, watu wa Kenya -

Kutambua ukuu wa Mungu Mwenyezi wa viumbe vyote;

Kuwaheshimu wale ambao walijitahidi kishujaa kuleta uhuru na haki katika ardhi yetu:

Tunajivunia utofauti wetu wa kikabila, kitamaduni na kidini, na tumeamua kuishi kwa amani na umoja kama taifa moja lisiloonekana.

Kuheshimu mazingira, ambayo ni urithi wetu, na tumeamua kuitunza kwa faida ya vizazi vijavyo:

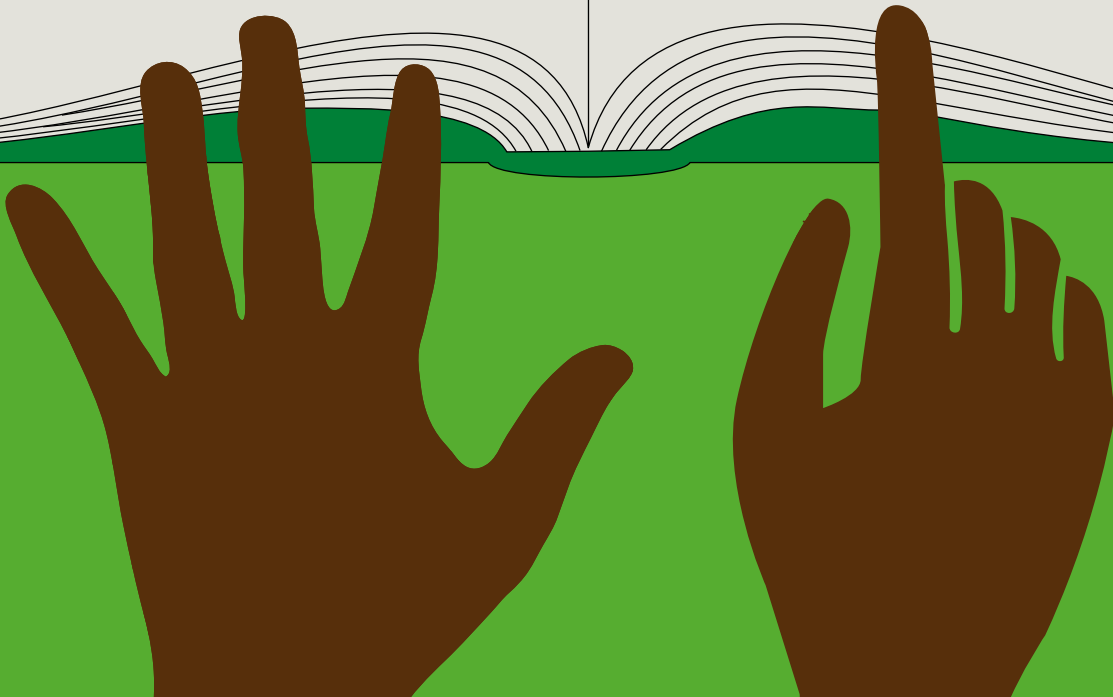
Kujitolea kulea na kulinda ustawi wa mtu binafsi, familia, jamii na taifa:

Kutambua matakwa ya Wakenya wote kwa serikali inayotokana na maadili muhimu ya haki za binadamu, usawa, uhuru, demokrasia, haki ya kijamii na utawala wa sheria:

Kutumia haki yetu huru na isiyoweza kutolewa ya kuamua aina ya utawala wa nchi yetu na kushiriki kikamilifu katika kutunga Katiba hii:

Kupitisha, kutunga na kutoa Katiba hii kwetu na kwa vizazi vyetu vijavyo.

Mungu ibariki Kenya

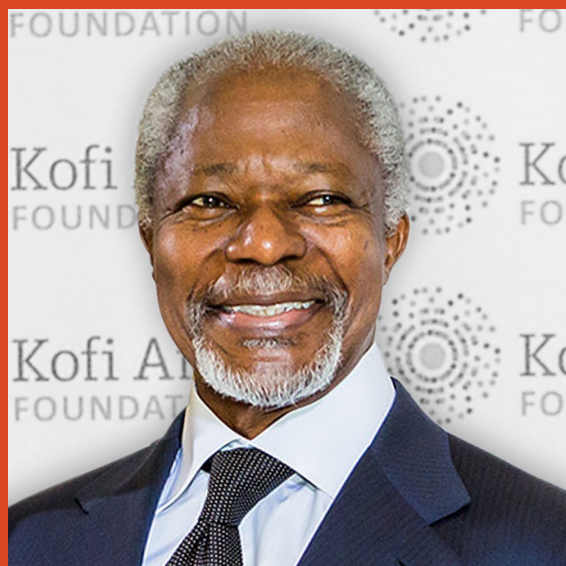

HISTORIA YA KATIBA YA KENYA

Baada ya ghasia za baada ya uchaguzi wa 2007, ilitambuliwa kuwa njia mpya kwa jamii ya Kenya ilikuwa inahitajika haraka. Kama sehemu ya njia hii mpya, Katiba mpya iliundwa kuchukua nafasi ya Katiba ya uhuru. Kabla ya Katiba kuanza sheria, raia wa Kenya waliweza kuamua ikiwa wameidhinisha katiba inayopendekezwa. Mwishowe, zaidi ya 68% ya wapiga kura nchini Kenya walipiga kura kukubali Katiba. Katiba mpya ilitaka kukuza ushiriki wa raia serikalini, kukabiliana na umaskini na ukosefu wa usawa, na kufanya marekebisho ya ardhi, pamoja na mambo mengine mengi.

Katika kesi inayoitwa *David Ndi na Wengine dhidi ya Mwanasheria Mkuu wa Serikali na Wengine (kesi ya BBI)*, Korti Kuu ya Kenya ilizungumza juu ya umuhimu wa kwamba raia wote walihusika kuamua ikiwa wanakubali Katiba iwe sheria, ikisema kwamba kuundwa kwa Katiba ya 2010 ni "hadithi ya raia wa kawaida wanaojitahidi na kufanikiwa kukataa au kama wengine wanaweza kusema, kupindua utaratibu uliopo wa kijamii na kufafanua jamii mpya ya kijamii, kiuchumi, kitamaduni na kisiasa kwao."

“...Kuidhinishwa kwa Katiba kwa kura ya maoni ilikuwa usemi mzuri wa hamu ya watu wa Kenya sio tu kuona mapumziko wazi na yaliyopita, lakini pia kushiriki katika mwanzo mpya wa nchi

(CREDIT: The Kofi Annan Foundation)

- Kofi Annan, Katibu Mkuu wa zamani wa Umoja wa Mataifa

Kwa nini Katiba ya 2010 iliwakilisha 'enzi mpya'?

Hapo zamani, mifumo na sheria za Kenya zilitumika kunufaisha wenye nguvu, mara nyingi kwa gharama ya wale ambao walikuwa hawana nguvu nchini. Katiba ya 2010 inataka kubadilisha hii. Korti Kuu ya Kenya imeweka wazi hii, mnamo 2013, katika kesi inayoitwa *Spika wa Seneti na Mwingine dhidi ya Mwanasheria Mkuu wa Serikali na Mwingine*, ikisema kwamba "... lengo la ahadi ya katiba ya leo ni kuanzisha mabadiliko ya kijamii na mageuzi, kupitia maadili kama haki ya kijamii, usawa, ugatuzi, haki za binadamu, sheria, uhuru na demokrasia. " Katiba inatoa njia za kubadilisha jamii ya Kenya, kuunda jamii ambayo ni ya haki na ambayo kila mtu ana uwezo wa kutimiza uwezo wake.

UFUNZO WA KESI: KATIBA INALETA ENZI MPYA YA UTAWALA WA KIJIBU

Kujitolea kwa Kenya katika mabadiliko, na jukumu la Katiba

Mnamo 2014, Mahakama Kuu ya Kenya, katika kesi ya *Tume ya Mawasiliano ya Kenya & 5 Wengine v Royal Media Services & 5 Wengine*, ilizingatia ikiwa watangazaji kadhaa wanapaswa kupokea leseni za utangazaji. Kesi hii ilihusu uhuru wa vyombo vya habari, na uhuru wa kujieleza na haki ya kupata habari, ambazo zote zinalindwa katika Muswada wa Haki. Katika uamuzi wake, Korti iliweka wazi kuwa Katiba ya 2010 ilikuwa imeiwekea Kenya njia mpya, kwamba Katiba ilikuwa 'inayobadilisha'. Katiba ya mabadiliko imejitolea kuleta "mabadiliko makubwa ya kijamii." Hii ni pamoja na kubadilisha serikali ya Kenya.

"... Kutoka kwa yaliyomo wima ya zamani, yenye mamlaka, yasiyajibika chini ya Katiba ya zamani hadi Jimbo ambalo linawajibika, lililo sawa, limetengwa kwa demokrasia na linaloitikia kanuni na maadili yaliyowekwa katika ... maono ya mabadiliko ya Katiba."

JE! NI NINI KWENYE KATIBA?

Kila mtu, bila kujali ni tajiri kiasi gani, ana ushawishi gani, anapaswa kutenda kulingana na Katiba na lazima aheshimu haki za wengine. Katiba inasema:

"Katiba hii ni sheria kuu ya Jamhuri na inawafunga watu wote na vyombo vyote vya Serikali"

Katiba ina Sura 18. Kila sura inazungumzia kipengee tofauti cha maisha na serikali nchini Kenya.

KATIBA YA KENYA

• Utangulizi

Sura ya 1 - Ukuu wa Watu na Ukuu wa Katiba

• Sura ya 2 - Jamhuri

• Sura ya 3 - Uraia

Sura ya 4 - Muswada wa Haki za Binadamu

• Sura ya 5 - Ardhi na Mazingira

• Sura ya 6 - Uongozi na Uadilifu

• Sura ya 7 - Uwakilishi wa Watu

• Sura ya 8 - Bunge

• Sura ya 9 - Mtendaji

• Sura ya 10 - Mahakama

• Sura ya 11 - Serikali ya Ugatuzi

• Sura ya 12 - Fedha za Umma

• Sura ya 13 - Utumishi wa Umma

• Sura ya 14 - Usalama wa Kitaifa

• Sura ya 15 - Tume na Ofisi za

Kujitegemea

• Sura ya 16 - Marekebisho ya Katiba hii

• Sura ya 17 - Masharti ya jumla

• Sura ya 18 - Masharti ya Mpito na

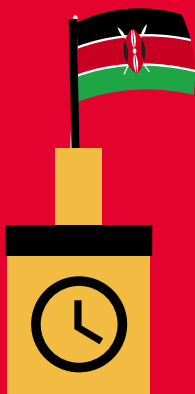
Matokeo

Kama unavyoona kutoka kwa majina ya sura tofauti za Katiba, ina athari kwa mambo yote ya maisha nchini Kenya. Kijitabu hiki kitaangazia Sura ya 4: Muswada wa Haki, lakini ikiwa unataka kusoma sura zingine za Katiba, unaweza kushauriana na Katiba kamili:

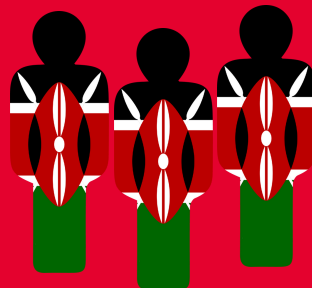
<http://www.kenyalaw.org:8181/exist/kenyalex/actview.xql?actid=Const2010>

MGAWANYO WA MADARAKA NA MIKONO MITATU YA SERIKALI

Katiba ya Kenya inatambua kwamba nchi mara nyingi zinakabiliwa na shida wakati mtu mmoja au taasisi moja ina nguvu nyingi. Ni rahisi kwa watu walio katika hali kama hizi kutumia vibaya nguvu zao, na kudhoofisha haki za watu katika nchi hiyo, na ni ngumu sana kwa mtu yeyote kuwazuia wanapofanya hivyo. Njia mojawapo ambayo Katiba inalinda dhidi ya mtu yeyote serikalini anayetumia vibaya madaraka yake, au serikali kwa ujumla kutumia vibaya madaraka yake, ni kwa kugawanya madaraka kati ya matawi tofauti ya serikali. Kila tawi la serikali hutumia nguvu kadhaa za Serikali, wakati huo huo na matawi mengine ya serikali. Kuna matawi matatu tofauti:

Bunge (Sura ya 8 ya Katiba), ambayo ina wabunge na wabunge wa mabunge ya sheria katika serikali za nchi, ambao hutunga sheria.

Watendaji (Sura ya 9 ya Katiba), iliyoungwa na watendaji wakuu wa kitaifa - makatibu wa baraza la mawaziri (mawaziri wote) na rais, pamoja na miundo ya watendaji katika serikali ya kaunti, ambao wanashtakiwa kwa uundaji wa sera na utekelezaji wa sheria.

Mahakama (Sura ya 10 ya Katiba), ambayo inajumuisha mahakama, majaji, na mahakimu, ambao hutafsiri sheria.

Kila moja ya matawi matatu ya serikali hayajitegemea mengine, na kila moja ni muhimu kama hizo zingine. Wao hufanya kama hundi kwa kila mmoja - hakuna mtu mmoja au tawi la serikali linaweza kufanya chochote inachotaka, ambayo inamaanisha kuwa ni ngumu sana kwa watu kutumia vibaya nguvu zao. Mgawanyo huu wa madaraka ni muhimu sana kwa ulinzi wa haki - kama tutakavyoona katika mifano yetu ya kesi, mara nyingi kuna sababu muhimu sana za kuwashikilia watu wenye nguvu kuwajibika.

KISA KIFANIKIO: KUTENGANISHWA KWA MADARAKA KUNASAIKIA KUZUIA MATUMIZI MABAYA YA MADARAKA

Mgawanyo wa madaraka husaidia kulinda Katiba, ‘mapenzi ya wananchi’.

Mnamo 2021, uamuzi wa Mahakama ya Rufaa ya Kenya katika *David Ndi na Wengine dhidi ya Mwanasheria Mkuu wa Serikali na Wengine (kesi ya BBI)* ulionyesha jinsi Katiba ya 2010 ilianzisha enzi mpya nchini Kenya, na jinsi hii inavyofanya kila mtu kuwajibika kwa Katiba, pamoja na wanasiasa wenye nguvu, kama Rais. Hapo awali, wanasiasa wameweza kubadilisha Katiba kwa njia zinazoendana na mahitaji yao. Kesi hii ilionyesha jinsi Katiba inavyozuia hili!

Rais Kenyatta na mpinzani wa kisiasa, Bw Odinga, walitaka kufikia mwafaka ambao ungeunda ‘umoja wa kudumu nchini,’ baada ya kutofautiana na kutokuwa na furaha kukumba uchaguzi mkuu wa 2017. Makubaliano hayo yaliitwa ‘Building Bridges to Unity Taskforce,’ na Taskforce hii ilipendekeza mabadiliko ya kikatiba, huku kukiwa na mabadiliko mengine. Baadhi ya mabadiliko hayo yalikuwa mabadiliko ambayo yangebadilisha Katiba kwa ‘njia za kimsingi.’

Kesi hiyo ilisikizwa kwa mara ya kwanza katika Mahakama ya Juu, ambayo ilisisitiza kuwa Katiba ya 2010 iliafikiwa kwa kuwashirikisha wananchi wa Kenya katika mchakato huo, kipengele muhimu ambacho kilibainika kukosa katika mchakato wa BBI. Mahakama ilisema kwamba ingawa ni lazima Rais aendeleze umoja nchini Kenya, hilo lazima lifanyike kwa mujibu wa Katiba. Katiba ikiwa ni ‘sheria ya juu zaidi,’ ambayo kila mtu anapaswa kuitii, na ambayo haiwezi kubadilishwa kwa matakwa ya mtu yeyote, hata Rais.

Maamuzi ya Mahakama ya Juu na Mahakama ya Rufaa, yanaonyesha kuwa Katiba ya Kenya ina mabadiliko na imeunda enzi mpya. Katiba inaweka wazi kuwa mabadiliko muhimu kwake yanahitaji rufusa na ushiriki wa mwananchi wa kawaida. Katika tarehe ya kuchapishwa kwa kijitabu hiki, rufaa ya mwisho ilikuwa inasubiri katika Mahakama ya Juu.

MUUNDO WA MFUMO WA KORTI NCHINI KENYA

Mahakama ina jukumu muhimu katika kulinda haki za watu nchini Kenya. Mahakama ina wajibu wa kutoa haki kwa kila mtu nchini. Kila mtu anapaswa kuwa na kesi yake kuzingatiwa na jaji au hakimu ambaye amejitolea kusikiliza suala hilo bila upendeleo na kutumia sheria sawa kwa kila mtu. Mahakama ya Kenya pia inahimiza kukuza upatikanaji sawa wa haki, ili kila mtu aweze kulinda haki na maslahi yake kutokana na ukiukwaji wa haki.

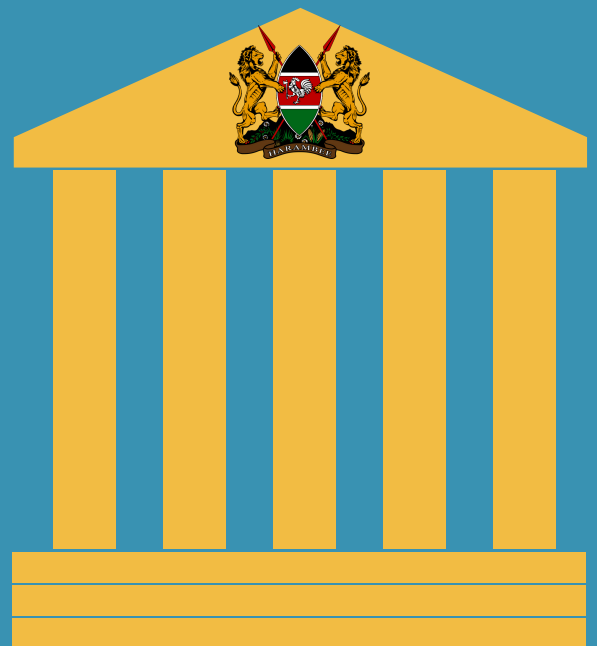
Kuna mahakama kadhaa katika mahakama ya Kenya. Kila korti ina jukumu tofauti katika mfumo wa haki. Kwa pamoja, mahakama nchini Kenya zinajaribu kuhakikisha kuwa kila mtu anaweza kumaliza mizozo yao haraka na kwa haki.

Kuna ngazi mbili za mahakama nchini Kenya, Mahakama Kuu na Korti Ndogo. Korti Kuu zinajumuisha Mahakama Kuu, Mahakama ya Rufani, Mahakama Kuu, Korti ya Ajira na Mahusiano Kazini, na Mahakama ya Mazingira na Ardhi. Korti ndogo zinajumuisha Mahakama za Mahakimu, Mahakama za Kadhis, Mahakama za Martials, na mahakama zingine au mahakama ambazo Bunge linaweza kuunda kupitia Sheria ya Bunge.

(CREDIT:2MASS)

- **Mahakama kuu** ni mahakama ya juu kabisa nchini Kenya. Inaweza kusikiliza kesi zinazohusiana na uchaguzi wa urais, rufaa kutoka Mahakama ya Rufaa, na inaweza kutoa maoni juu ya mambo ambayo yanahusu Serikali za Kaunti, tafsiri au matumizi ya Katiba, na katika maswala ya umuhimu wa umma. Mahakama Kuu iko jijini Nairobi.
- **Mahakama ya Rufani** ni korti inayoshughulikia rufaa dhidi ya maamuzi ya Mahakama Kuu.
- **Mahakama Kuu ya Kenya** - Mahakama Kuu inaweza kusikiliza kesi zote za jinai na za wenyewe kwa wenyewe, na pia rufaa kutoka Mahakama ndogo. Kuna mgawanyiko kadhaa tofauti wa Korti Kuu - ikiwa ni pamoja na Familia, Biashara na Usalama, Uhakiki wa Katiba na Mahakama, Ardhi na Mazingira, Jinai, Viwanda, na Mahakama ya Mazingira na Ardhi. Mgawanyiko huu umejikita kote nchini, katika maeneo 41 tofauti.
- **Korti za Mahakimu** husikiza kesi nyingi nchini Kenya, zote za jinai na za raia.
- **Korti za Kadhis** huchunguza maswala ambayo yanahusiana na Sheria ya Waislamu, pamoja na maswali ambayo yanahusiana na ndoa, talaka, na urithi. Ili Mahakama ya Kadhis isikie jambo, pande zote lazima ziwe Waislamu, na zikubaliane na mamlaka ya Mahakama hiyo.
- Vita vya kortini hufanyika kwa watu wanaotumikia jeshi.

Mahakama Kuu

Maamuzi ya Mahakama ya Rufaa yanaweza kukata rufaa kwa Mahakama Kuu.

Mahakama ya Rufani

Maamuzi ya Mahakama ya Rufaa yanaweza kukata rufaa kwa Mahakama Kuu.

Mahakama kuu ya Kenya:

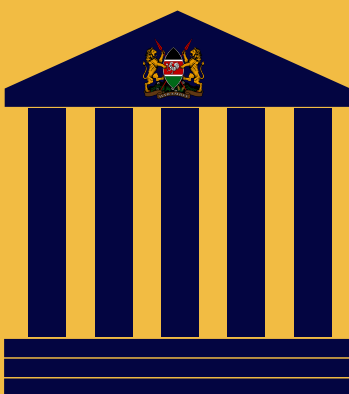
Familia, Biashara na Usalama, Mapitio ya Katiba na Mahakama, Ardhi na Mazingira, Jinai, Viwanda, na Mahakama ya Mazingira na Ardhi

Ikiwa suala linasikilizwa katika Mahakama ya Chini, linaweza kukatiwa rufaa kwa Mahakama Kuu.

Mahakama ndogo:

Mahakama za Mahakimu; Korti za Kadhis; Mahakama ya Vita

Ikiwa kesi inahusisha ukiukaji wa haki za binadamu, na mwathiriwa anafikiria kuwa hawajapata haki, wanaweza kuwasiliana na Tume ya Afrika ya Haki za Binadamu, ambayo itazingatia ikiwa itawasilisha ombi katika Korti ya Afrika mnamo Human and Peoples' Rights.

Mizozo mingi husikilizwa na mahakama kwa mara ya kwanza katika Korti ndogo. Korti hizi mara nyingi ni rahisi kuzifikia, na ni za bei rahisi. Mizozo mingine inaweza kuanza katika Mahakama Kuu.

HAKI NI NINI NA ZINA MAANA GANI KWAKO?

Haki za kila mtu ni sehemu muhimu ya Katiba ya Kenya. Haki nyingi hizi zinapatikana katika Muswada wa Haki, ambao ni sehemu ya Katiba, na ambayo unaweza kupata katika sura ya 4 ya Katiba.

Haki ni nini?

Haki ni 'haki ya kisheria' - kitu ambacho mtu anaweza kudai kutoka kwa Serikali. Inaweza kuwa haki ya kuwa huru kutoka kwa kuingiliwa na Serikali - kwa mfano, kwa kutaka Serikali isikiuke faragha ya mtu huyo - au inaweza kuwa haki ya kudai kitu kutoka kwa Serikali, kama ufikiaji wa huduma za afya.

MFANO

Haki inaweza kuwa kitu ambacho kinahitaji Serikali kufanya kitu:

"Nina haki ya kuhukumiwa kwa haki"

Ikiwa mtu ana haki ya kuhukumiwa kwa haki, inahitaji serikali kutoa vitu vyote vinavyofanya mchakato wa kisheria kuwa sawa, ambayo ni pamoja na haki ya kudhaniwa kuwa hana hatia, haki ya kukaa kimya, haki ya kusikilizwa kwa kesi kuanza kwa busara haraka, na kuwa na mwakilishi wa kisheria, kati ya mambo mengine mengi. Serikali inahitaji kuhakikisha kuwa mahitaji yote yanatolewa kwa kila mtu ambaye ana kesi

Au inaweza kuhitaji Jimbo lisifanye kitu:

"Nina haki ya kutoteswa"

Serikali haiwezi kumtesa mtu yeyote, na lazima ihakikishe kuwa hakuna mtu yeyote nchini anayemtesa mtu mwingine yeyote.

(CREDIT: Commonwealth Secretariat)

Kwa kulinda haki katika katiba, nchi inaonyesha kujitolea kwake kwa watu wake na kuwajibika kwa matendo yake. Kulindwa kwa haki kunasaidia kuonyesha kuwa watu binafsi na jamii katika nchi zinaweza kujilinda kutokana na vitendo vya wengine, iwe wanatishiwa na serikali au watu wengine. Kila mtu nchini Kenya ana haki zinazotokana na Katiba. Pia wana majukumu. Wajibu huu ni pamoja na sharti kila mtu aheshimu haki za wengine, na kutii maadili ya kikatiba katika maisha yake.

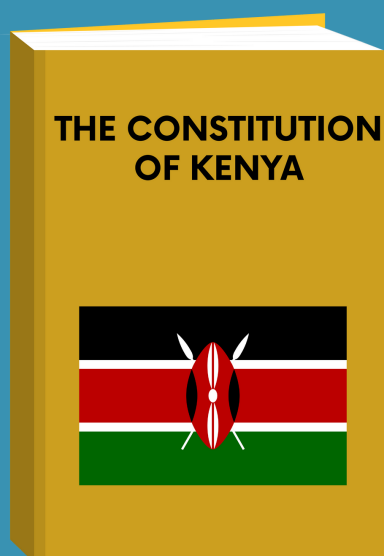
Kutogawanyika kwa haki

Kuna haki mbali mbali katika Muswada wa Haki, pamoja na, miongoni mwa mengine mengi, haki ya kuishi, haki ya faragha, haki ya uhuru wa kujieleza. Hakuna hata moja ya haki hizi ni muhimu zaidi kuliko nyingine zote. Haki zote ni muhimu ili watu waweze kuishi maisha yenye hadhi - kwa hivyo kila haki ni muhimu pia.

Haki zinafaa pamoja kama fumbo. Wanategemeana, vinginevyo hawatatekelezwa kikamilifu. Haki katika Muswada wa Haki zimeundwa kuunda msingi kwa kila mtu nchini Kenya kuishi kwa heshima, na kuwa na uhuru wote unaohitajika kuishi maisha yenye hadhi na ya maana, na kwamba wana uwezo wa kutambua uwezo wao.

Kudai haki zako

Haki katika Muswada wa Haki zimeundwa ili kuhakikisha kuwa kila mtu nchini analindwa dhidi ya dhuluma na dhuluma. Mtu yeyote ambaye haki zake zinatishiwa anaweza kuchukua hatua kutekeleza haki zao - au anaweza hata kuchukua hatua kulinda haki za wengine.

Kuna njia anuwai tofauti za kuhakikisha kuwa haki katika Muswada wa Haki zinalindwa, lakini njia ya kawaida ni kwenda Mahakamani. Korti zinaweza kuamuru Serikali ichukue hatua za kulinda haki, inaweza kuagiza fidia, au inaweza kuagiza suluhisho lingine linalosaidia watu ambao haki zao na uhuru wao unatishiwa au kukiukwa. Korti ndio walinzi wa mwisho wa haki, lakini watu wanaweza pia kupata haki kupitia mashirika mengine.

Pia kuna mashirika kadhaa yaliyoundwa na Katiba, kama **Tume ya Kitaifa ya Haki za Binadamu** au **Tume ya Kitaifa ya Jinsia na Usawa**. Vyombo hivi vimeamriwa kusaidia watu ambao haki zao zinatishiwa - kwa mfano, Tume ya Kitaifa ya Haki za Binadamu inaweza kuchunguza dhulma inayoshukiwa, na ina mamlaka kadhaa ambayo inaweza kutumia kuhakikisha kuwa vitisho, au ukiukaji wa haki huisha, na kwamba haki ni kutambuliwa, pamoja na utambuzi wa maendeleo.

Mashirika mengine, kama mashirika yasiyo ya kiserikali, yanaweza kusaidia watu kudai haki zao. Mashirika mara kwa mara hushirikiana na serikali ili kulinda haki za watu nchini Kenya, na inaweza kuwa na rasilimali za kupeleka kesi kortini au kutatua jambo nje ya korti.

Kuzuia haki

Ingawa haki katika Muswada wa Haki ni muhimu, kuna hali zingine ambazo zinaweza kupunguzwa. Wakati mwingine tunaweza kuwa na haki zetu kamili kwa sababu haki zetu zinaingiliana na za watu wengine, na tunapaswa kusawazisha haki zetu na zao. Na, katika sehemu zingine, kunaweza kuwa na sababu nzuri za

Serikali kupunguza haki zetu. Hii inapaswa kutokea mara chache iwezekanavyo. Walakini, wakati mwingine upeo hauwezi kuepukika. Kwa mfano, kila mtu ana haki ya kuandamana, na kuhudhuria maandamano. Wakati haki hii lazima ilindwe, kunaweza kuwa na hafla ambazo watu hawawezi kutetea haki yao ya kuandamana haswa kama wangependa. Wakati mwingine, kwa sababu ya sababu kama afya ya umma, usalama wa umma, au usalama wa kitaifa, haki yao inaweza kuwa na kikomo, ambayo inamaanisha kuwa mtu huyo hatoweza kudai haki yao kamili - kwa mfano, labda anaweza kuzuiwa kuandamana eneo fulani. Haki inapopunguzwa kama hii, lazima iainishwe wazi kwanini ni muhimu kwa kiwango cha juu kutokea, na ni muhimu pia kwamba hakuna haki nyingine zinazopunguzwa bila sababu ya msingi.

KESI YA KUJIFUNZA: HAKI ZINAPASWA KUWEKA KIWANGO KWA KIASI KIPYA KINAWEZEKANA

Kila mtu anakuwa na haki, hata wakati vitu vingine vinapaswa kuwa na kikomo

Janga la COVID-19 liliona nchi kote ulimwenguni zinaanzisha mipaka juu ya haki za watu wanaoishi katika nchi yao. Mengi ya mapungufu haya yalikuwa ya haki, kwa sababu ya afya ya umma. Walakini, shida kubwa zilitokea katika nchi zingine, pamoja na Kenya, juu ya jinsi mapungufu haya yalitekelezwa. Polisi na wanajeshi walitumia nguvu isiyo ya lazima, na walikiuka haki za watu bila kuwa na sababu nzuri - kama Mahakama ilivyosema 'Magonjwa hayawezi kutolewa kwa kutembelea vurugu kwa watu wa umma.' Kwa sababu ya hii, katika *Law Society of Kenya dhidi ya Hilary Mutyambai na Wengine*, Korti iliamua kwamba vitendo vya vurugu vya Serikali havikuwa vya katiba, ingawa kulikuwa na hitaji halali la kuzuia haki kadhaa za kulinda watu dhidi ya kuenea kwa COVID-19.

UTANGULIZI WA MUSWADA WA HAKI

Muswada wa Haki unatuambia juu ya haki ambazo kila mtu nchini Kenya anazo, juu ya jinsi anavyoweza kudai haki hizi, na juu ya hali ambazo serikali inaweza kuzuia haki. Kwa sababu kila mtu nchini, pamoja na Jimbo, anafungwa na Muswada wa Haki, haki hizi zinalinda watu dhidi ya kudhulumiwa haki zao na Serikali na watu wengine.

Kwanini Kenya inalinda haki za binadamu?

Muswada wa Haki unatuambia ni kwanini Kenya inalinda haki za binadamu: Haki husaidia nchi kuelekea kwenye maono yake ya "kulinda [heshima] ya watu binafsi na jamii na kukuza [haki] ya kijamii na utambuzi wa uwezo wa wanadamu wote."

Kuna haki kadhaa katika Muswada wa Haki, ambazo zote zimebuniwa kuhakikisha kuwa kila mtu nchini Kenya ana hadhi yake iliyohifadhiwa na anahisi kuthaminiwa kama mwanadamu. Haki zingine zinahitaji Serikali kuchukua hatua na kuwapa watu msaada, wengine, kwa Serikali kutoingilia maisha ya watu.

Hii ni toleo la muhtasari wa haki katika Muswada wa Haki. Kusoma haki hizi jinsi zinavyosimama kwenye Katiba, unaweza kuzipata kwenye Katiba kamili au Sura ya 4: Muswada wa Haki za Mtandaoni:

http://www.kenyalaw.org:8181/exist/kenyalex/actview.xql?actid=Const2010#KE/CON/Const2010/chap_4

<https://www.klrc.go.ke/index.php/constitution-of-kenya/110-chapter-four-the-bill-of-rights>

(CREDIT: Article 25)

MUSWADA WA HAKI KATIKA MTAZAMO

- 26 - Haki ya kuishi
- 27 - Haki ya usawa na kuwa huru kutoka kwa ubaguzi
- 28 - Haki ya utu
- 29 - Haki ya uhuru na usalama wa mtu
- 30 - Uhuru kutoka kwa utumwa, utumwa na kazi ya kulazimishwa
- 31 - Haki ya faragha
- 32 - Uhuru wa dhamiri, dini, mawazo, imani, na maoni
- 33 - Uhuru wa kujieleza
- 34 - Uhuru na uhuru wa vyombo vya habari
- 35 - Haki ya kupata habari
- 36 - Uhuru wa kushirikiana
- 37 - Haki ya kulinda kwa amani, kukusanyika, maandamano na ombi

- 38 - Haki ya kufanya uchaguzi wa kisiasa
- 39 - Uhuru wa kutembea
- 40 - Ulinzi wa haki za mali za watu binafsi
- 41 - Haki ya kufurahia mazoea ya haki ya kazi
- 42 - Haki ya mazingira safi na yenye afya
- 43 - Haki za kijamii na kiuchumi, pamoja na haki za:
  - Huduma ya afya, pamoja na huduma ya afya ya uzazi
  - Nyumba inayoweza kupatikana na ya kutosha
  - Usafi wa mazingira unaofaa
  - Maji safi na salama
  - Hifadhi ya jamii
  - Elimu

- 44 - Haki ya kutumia lugha ya chaguo la mtu, na kushiriki katika uchaguzi wa mtu wa maisha ya kitamaduni.
- 45 - Haki za kifamilia, pamoja na haki za:
  - Kuwa na familia ya mtu inayotambuliwa na kulindwa na Serikali
  - Kuoja mtu wa jinsia tofauti, ikiwa wote wanakubali
  - Kuwa na haki sawa katika ndoa
- 46 - Haki za Mtumiaji
- 47 - haki ya hatua ya kiutawala ya haraka, yenye ufanisi, halali, inayofaa na ya kiutaratibu
- 48 - Upatikanaji wa haki
- 49 - Haki za watu waliokamatwa, pamoja na:

- Haki ya kujulishwa sababu za kukamatwa, haki ya kukaa kimya, na matokeo ya wala kukaa kimya
- Kukaa kimya
- Kuwa na mwakilishi wa kisheria
- Kutolazimishwa kufanya maungamo
- Kushikiliwa kando na watu wanaotumikia vifungo
- Kufika mbele ya korti haraka iwezekanavyo
- 50 - Haki ya kuwa na kila mzozo au kesi inayoshikiliwa hadharani mbele ya korti huru na isiyo na upendeleo.
- 51 - Haki za watu waliowekwa kizuizini, walioshikiliwa au waliofungwa

MUSWADA WA HAKI: MUHTASARI

Nambari hapa chini inahusiana na kifungu cha Katiba. Muswada wa Haki una sehemu tano, kila moja ikiwa na idadi ya vifungu.

SEHEMU YA KWANZA

MASHARTI YA JUMLA YANAYOHUSIANA NA MUSWADA WA HAKI

19 - Muswada wa Haki ni sehemu kuu ya serikali ya kidemokrasia ya Kenya, sera za serikali za kijamii, kiuchumi na kitamaduni zinapaswa kusaidia kujenga utamaduni wa haki nchini Kenya.

20 - Muswada wa Haki unampa kila mtu haki na uhuru, na hakuna mtu yeyote, pamoja na serikali, anayepaswa kukiuka haki za mwingine.

21 - Serikali na taasisi zote za Serikali zinapaswa kutii haki katika Muswada wa Haki.

22 - Kila mtu nchini Kenya anaweza kwenda kortini ikiwa haki au uhuru unatishiwa.

23 - Korti nchini Kenya lazima zisikilize kesi kuhusu vitisho au ukiukaji wa haki na uhuru wa kimsingi. Korti lazima zisaidie kulinda haki, au kuagiza fidia ikiwa haki zimekiukwa.

24 - Haki nyingi katika Muswada wa Haki zinaweza kukiukwa ("mdogo"), lakini tu katika hali za kipekee, wakati ni jambo lisiloweza kuepukika na haki kufanya hivyo.

25 - Kuna haki ambazo haziwezi kupunguzwa. Hizi ni haki ya kuwa huru kutoka kwa mateso na ukatili, unyama au udhalilishaji au adhabu, haki ya kuwa huru kutoka kwa utumwa au utumwa, haki ya kuhukumiwa kwa haki na haki ya kuripotiti kizuizini kisicho cha haki kortini.

SEHEMU YA PILI

HAKI NA UHURU WA MISINGI

26 - **Maisha** - Kila mtu ana haki ya kuishi, ambayo huanza wakati wa kutungwa. Hakuna mtu anayeweza kuchukua uhai wa mwingine, isipokuwa kuna sheria inayoruhusu. Utoaji mimba unaruhusiwa tu wakati wa lazima kiyafya au umeidhinishwa na sheria.

27 - **Usawa** - Kila mtu ana haki ya kutendewa sawa, kwa haki sawa na haki zote na uhuru. Wanawake na wanaume wana haki sawa na haki ya kupata fursa sawa. Njia zingine ambazo watu huhatarisha kubaguliwa ni kwa sababu ya rangi yao, jinsia, ujauzito, hali ya ndoa, hali ya afya, kabila au asili ya jamii, rangi, umri, ulemavu, dini, dhamiri, imani, utamaduni, mavazi, lugha au pahali pa kuzaliwa, kati ya idadi kadhaa.

KESI YA KUJIFUNZA: KILA MTU ANATAKIWA KUTIBWA SAWA

Vikundi vingine viko katika hatari ya kubaguliwa, kama vile wanawake na watu walio katika umaskini

Mnamo 2013, katika kesi inayoitwa *VMK dhidi ya Chuo Kikuu cha Katoliki cha Afrika Mashariki*, korti ya Kenya ilizingatia kesi ambayo mwanamke alileta dhidi ya mwajiri wake. Alidai kwamba alikuwa akibaguliwa mahali pa kazi, kwa sababu ya ngono, ujauzito na hali ya VVU. Kama matokeo ya ubaguzi huu, alidai kwamba hakupewa kandarasi ya kudumu, alilipwa kidogo kuliko wenzake wanaofanya kazi hiyo hiyo, hakupokea malipo ya likizo ya uzazi, hakulipwa muda wa ziada, na mwishowe alifukuzwa kazini kwa sababu ya hali yake ya VVU.

Matibabu aliyopata mwanamke huyo mikononi mwa mwajiri wake yalikiuka haki yake ya usawa, na kukiuka haki yake ya kufanya kazi kwa haki. Korti iliamua kwa niaba yake, ikitaja vitendo vya mwajiri kuwa 'unyanyasaji mkubwa', na ikampa fidia kubwa kwa malipo yasiyofaa ambayo alikuwa amepokea, na kwa uharibifu na maumivu ambayo ubaguzi ulisababisha haki yake ya utu na usawa.

28 - **Heshima** - Kila mtu ana thamani na ana hadhi. Wana haki ya kuheshimiwa heshima hii na watu wengine.

MAFUNZO YA KESI: HESHIMA INALINDA NA MAHAKAMA

Ikiwa mtu amedhalilishwa au kudhalilishwa, utu wao unadhoofishwa

Mnamo 2017, katika *MWK na Mwingine dhidi ya Mwanasheria Mkuu wa Serikali na Wengine*, Korti Kuu ililazimika kuzingatia kesi ambapo picha za uchi za msichana mdogo (msichana chini ya umri wa miaka 18) akichunguliwa na polisi katika kituo cha polisi zilichapishwa mkondoni. Korti ya Hight ilisisitiza kuwa kila mtu alikuwa na haki ya kuheshimiwa heshima yake, na hii inahitaji Polisi kuheshimu watu binafsi na haki zao za binadamu katika mambo yote. Wakati polisi wanakamata na kupekua mtu, wanakiuka haki za mtu huyo, na utaftaji wa vipande, kama ilivyotokea katika kesi hii, itakuwa ya kufedhehesha haswa. Ingawa ukiukaji huu unaweza kuwa wa haki, Mahakama ya Hight ilibaini kuwa hadhi ni kiini cha Katiba, na inapaswa kulindwa. Ikiwa matokeo unayotaka yanaweza kupatikana wakati wa kukamatwa na utaftaji, haki zinalindwa. Hata ikiwa utaftaji ni muhimu, inapaswa kufanywa katika mazingira ambayo inalinda hadhi ya mtu - kwa mfano, inapaswa kufanyika kwa faragha, mbali na kamera. Hii ni muhimu sana wakati jambo linahusisha mtoto.

29 - **Uhuru na usalama wa mtu** - Kila mtu ana haki ya kuheshimiwa uhuru wa kutembea, na kutofanyiwa vurugu au madhara yoyote. Ikiwa mtu amefungwa au kuwekwa kizuizini, lazima kuwe na sababu nzuri. Hakuna mtu anayepaswa kutendewa vurugu au kuteswa, kupewa adhabu ya viboko, au kutendewa unyama, unyama au udhalilishaji kwa njia ya kudhalilisha.

30 - **Uhuru kutoka kwa utumwa** - Hakuna mtu anayeweza kufanywa mtumwa au kuwekwa chini ya utumwa, na wala hawezi kuhitajika kufanya kazi ya kulazimishwa.

31 - **Faragha** - Kila mtu ana haki ya faragha, ambayo ni pamoja na kutotafutwa, kutafutwa nyumba yake, kuchukuliwa mali zake, au kutolewa habari ya kibinafsi au mawasiliano ya kibinafsi.

KESI YA KUJIFUNZA: HAKI YA BINAFSI INAWEKEZA MAJUKUMU JIMBO

Haki ya faragha ni pamoja na kuhitaji kwamba Serikali ihifadhi habari kuhusu watu kwa usalama

Kesi ya Korti Kuu ya Kenya ya 2020 inaonyesha jinsi haki ya faragha ni muhimu, na pia jinsi Katiba inataka kwamba Serikali ilinde haki za kila mtu anayeishi Kenya. Kesi hiyo, inayoitwa *Jukwaa la Haki za Nubian na Wengine dhidi ya Mwanasheria Mkuu wa Serikali*, iligundua kuwa mpango wa kitambulisho cha kitaifa uliopendekezwa na Serikali ulikuwa kinyume cha katiba, kwa sababu ilitishia haki ya kikatiba ya faragha ya watu nchini Kenya.

Serikali ilitaka kuunda hifadhidata ya kitaifa na kutoa vitambulisho vya kitaifa kwa watu nchini Kenya, ambayo itatolewa baada ya data ya kibinafsi (pamoja na habari ya GPS) na data ya biometriska (vitu kama alama za vidole, DNA na muundo wa sauti) zilikusanywa kutoka kwa mtu huyo wasiwasi. Korti ilishikilia kuwa data ya aina hii ni "ya kibinafsi, nyeti na ya kuingilia," na inaweza kudhoofisha haki ya watu ya faragha, na kwa hivyo inahitaji kulindwa kwa uangalifu. Kwa sababu serikali haikuweka mfumo wazi ambao utahakikisha data ni salama, haki ya faragha ilikuwa katika hatari ya kudhoofishwa. Korti Kuu ilikataza serikali kukusanya data ya kibinafsi na biometriska hadi kuwe na njia wazi ambayo habari hii itahifadhiwa salama, ambayo itahakikisha kuwa haki ya kila mtu ya faragha inalindwa.

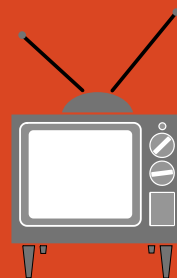

32 - **Uhuru wa imani** - Kila mtu ana haki ya kuamini kile anachotaka kuamini, na kutekeleza dini yake. Hakuna mtu anayeweza kubaguliwa kwa sababu ya imani yao au dini, au kulazimishwa kutenda kinyume na dini yao.

33 - **Uhuru wa kujieleza** - Kila mtu ana haki ya kujieleza kwa uhuru, na kupokea na kushiriki habari. Hii ni pamoja na uhuru wa kitaaluma na kisanii. Haijumuishi propaganda ya vita, kuchochea watu kwa vurugu, matamshi ya chuki, au utetezi wowote wa chuki kulingana na misingi ya kikabila. Uhuru wa kujieleza pia unahitaji watu kuheshimu haki na sifa ya watu wengine.

34 - **Uhuru wa vyombo vya habari** - Vyombo vya habari vinaruhusiwa kuwa huru na huru na udhibiti wa serikali, lakini haitoi propaganda ya vita, kuchochea watu kwa vurugu, matamshi ya chuki, au utetezi wowote wa chuki kulingana na misingi ya kikabila. Serikali haitaadhibu mtu yeyote kwa maoni yao au maoni yao.

35 - **Upataji wa habari** - Kila mtu ana haki ya kupata habari inayoshikiliwa na Serikali, na habari yoyote ambayo mtu mwingine anayo ikiwa inahitajika kwa utekelezaji wa haki au uhuru. Ikiwa mtu atapata habari juu yake ambayo sio ya kweli au sio sahihi, ana haki ya kurekebisha habari hiyo au kufutwa.

UFUNZO WA KESI: UHURU WA KUONESHA, UHURU WA VYOMBO VYA HABARI NA UPATIKANAJI WA HABARI UNaweza KUUNGANISHWA

Serikali haifai kudhibiti jinsi watu hupokea habari zao au wapi wanatoa maoni yao

Katika *Tume ya Mawasiliano ya Kenya & 5 Wengine v Royal Media Services & 5 Wengine*, iliyojadiliwa hapo juu, Mahakama ilizungumza juu ya jinsi uhusiano wa karibu wa uhuru wa kujieleza, uhuru wa vyombo vya habari na haki ya kupata habari ni. Kwa kuwanyima leseni za watangazaji, korti ililazimika kuzingatia ikiwa watangazaji kadhaa wanapaswa kupokea leseni. Korti ilisisitiza kuwa Tume ya Mawasiliano imekusudiwa kuwa huru na serikali, kwa sababu uhuru wa vyombo vya habari, uhuru wa kujieleza na haki ya kupata habari husaidia watu kujua serikali inafanya nini, na kwao kutoa maoni yao, kuunga mkono au upinzani.

336 - **Chama** - Kila mtu ana haki ya kuchagua ni nani anayetaka kutumia muda naye. Hii ni pamoja na haki ya kuunda, kujiunga au kushiriki katika shughuli za chama, na haki ya kutolazimishwa kujiunga na shirika lolote ambalo hawataki kujiunga nalo. Ikiwa sheria inataka shirika lisajiliwe, usajili haupaswi kuzuiliwa bila sababu, na usajili hauwezi kufutwa bila kusikilizwa.

37 - **Mkutano** - Kila mtu ana haki ya kukusanyika, kuandamana, kufanya maandamano na kuwasilisha ombi kwa mamlaka ya umma, lakini lazima wafanye haya yote kwa amani na hawawezi kuwa na silaha.

38 - **Haki za kisiasa** - Raia wa Kenya wana haki ya uchaguzi huru na wa haki, kupiga kura katika uchaguzi huu, na kusimama kama mgombea wa ofisi ya umma au nafasi ndani ya chama cha siasa ambacho wao ni mwanachama. Raia wa Kenya wanaweza kuchukua hatua za kisiasa ambazo wanataka, ambazo zinaweza kujumuisha kuunda chama cha siasa, kujiunga na chama cha siasa, kuajiri watu kujiunga na chama cha siasa, au kupigania chama cha siasa.

39 - **Uhuru wa kutembea** - Kila mtu ana haki ya harakati huru, pamoja na haki ya kuondoka Kenya. Raia wa Kenya wana haki ya kuingia Kenya ikiwa wako nje ya nchi, kubaki Kenya, na kukaa popote nchini.

40 - **Mali** - Kila mtu ana haki ya kumiliki mali. Serikali haiwezi kuchukua mali kutoka kwa mtu yeyote isipokuwa ikiwa ni kwa masilahi ya umma na imeidhinishwa na sheria iliyopitishwa na Bunge. Serikali lazima pia ilinde haki miliki za watu nchini Kenya.

41 - **Mahusiano ya kazi** - Kila mtu ana haki ya kutendewa haki kazini. Hii ni pamoja na haki za kulipwa kwa haki, kwa hali nzuri ya kufanya kazi, kuunda, kujiunga au kushiriki katika shughuli za chama cha wafanyikazi, na kugoma.

KESI YA KUJIFUNZA: KILA MTU ANATAKIWA KUTIBWA SAWA

Kila mtu ana haki ya kutendewa haki mahali pa kazi

Katika kesi ya VMK dhidi ya Chuo Kikuu cha Katoliki cha Afrika Mashariki, iliyojadiliwa chini ya haki ya usawa, Korti iligundua kuwa mwajiri alikuwa amekiuka haki ya mwombaji ya mazoea ya kazi ya haki, na mwajiri alipaswa kulipa fidia na uharibifu wa anuwai.

42 - **Mazingira** - Kila mtu ana haki ya kupata mazingira safi na yenye afya. Hii ni pamoja na haki ya kuwa na mazingira yanayolindwa na Serikali, kwa vizazi vya sasa na vijavyo.

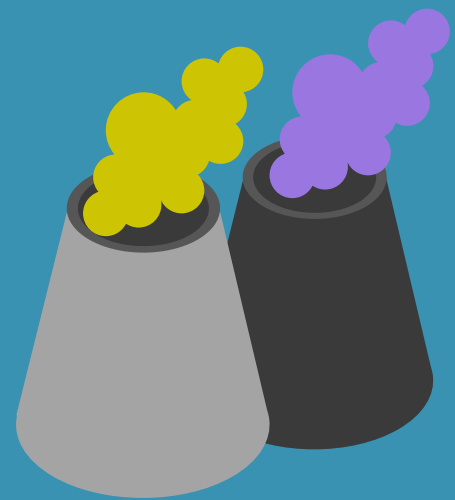

MAFUNZO YA KESI: MAZINGIRA YASIYO NA KIASI YASIYO NA HASARA YANAWEZA HAKI NYINGI

Haki zinaweza kudhoofishwa na sumu polepole ya mazingira ya jamii

Uchafuzi na matumizi mabaya ya taka zinaweza kudhoofisha haki nyingi, pamoja na haki ya kuishi. Hii iliwekwa wazi na Mahakama ya Ardhi na Mazingira ya Kenya, katika kesi iliyoitwa *KM and Others v The Attorney General and Others*. Kesi hiyo iliangalia athari ambayo sumu ya risasi ilikuwa nayo kwa haki za jamii ya Owino Uhuru, ambayo ilikuwa karibu na mashine ya kuyeyeshea vyuma.

Kwa karibu miaka 10, wanajamii walikuwa wamepambana na smelter, ambayo ilisimamiwa vibaya, na kusababisha vifo na magonjwa huko Owino Uhuru. Korti ilisema kuwa usimamizi huu mbaya ulihatarisha afya za wafanyikazi wa smelter na wakaazi wa jamii. Hii ilikiuka haki zao za afya, na mazingira safi. Serikali, ambayo haikutekeleza kanuni vizuri, na kampuni zilizohusika ziliambiwa zilipe fidia - mamilioni ya dola - kwa jamii, na kusafisha udongo, maji na taka.

Haki ya mazingira safi ni wajibu ambao unapewa kila mtu nchini Kenya, pamoja na Serikali. Ambapo haki hii inakiukwa, inaweza kutishia haki ya kuishi. Kampuni na Serikali zinaweza kulazimika kulipa uharibifu na, kadiri inavyowezekana, kurekebisha shida ambazo zimesababisha.

43 - **Haki za kiuchumi na kijamii** - Kila mtu ana haki anuwai ya kijamii na kiuchumi ambayo itawasaidia kuishi maisha yenye hadhi. Haki hizi ni pamoja na haki ya kuwa na afya nzuri kadri wawezavyo, na kupata huduma za afya, pamoja na huduma ya afya ya uzazi, haki ya kupata makazi ya kutosha na vifaa vya usafi wa mazingira, kuwa huru na njaa na kuweza kupata chakula cha kutosha kwa wingi na ubora, kupata maji safi, na elimu. Hakuna mtu anayeweza kunyimwa matibabu ya dharura, na Serikali inapaswa kutoa usalama wa kijamii kwa kila mtu ambaye hawezi kujisaidia na wategemezi wao.

MAFUNZO YA KESI: HAKI ZA KIJAMII NA UCHUMI JARIBU KUTOA MAMBO YA MSINGI YA MAISHA

Haki za kijamii na kiuchumi, kama haki ya kupata elimu, zinajaribu kuondoa udhalimu wa kijamii

Mnamo mwaka wa 2011, Mahakama Kuu, katika *John Kabui Mwai & 3 Others v Baraza la Mitihani la Kenya*, ilibidi ifikirie ikiwa sera fulani iliwabagua wanafunzi wa shule za kibinafsi ambao walitaka kuingia shule ya kitaifa, kwani wanafunzi wa shule za kibinafsi walipaswa kupata alama za juu kuliko wanafunzi wa shule za umma. Kwa kuzingatia kama ubaguzi ulifanyika, Mahakama Kuu ilitafakari juu ya sababu kwamba haki ya elimu, na haki zingine za kijamii na kiuchumi, zilikuwa zimejumuishwa katika Katiba:

"... kuingizwa kwa haki za kiuchumi, kijamii na kitamaduni katika Katiba inalenga kuendeleza mahitaji ya kijamii na kiuchumi ya watu wa Kenya, pamoja na wale ambao ni masikini, ili kuinua utu wao."

Muswada wa Haki, na kujumuishwa kwa haki za kijamii na kiuchumi, inatambua kuwa watu wengine wanaweza kuhitaji msaada zaidi kuliko wengine ili kufikia mahali ambapo wako huru kutoka kwa mahitaji ya kijamii na kiuchumi. Kila mtu ana haki ya kupata elimu, lakini rasilimali chache za Serikali zilimaanisha kuwa sio kila mtu angeweza kupata haki hii mara moja. Hii ilisababisha Serikali kupitisha sera ambazo zilichagua zingine, na sio zingine. Katika kesi hii, ukweli kwamba wanafunzi wa shule za kibinafsi walikuwa na faida zaidi (kulingana na rasilimali na ukubwa wa darasa) ilimaanisha kuwa ni sawa kwamba kutakuwa na matibabu tofauti kwa wanafunzi wa shule za kibinafsi na za umma. Haki za kijamii na kiuchumi, na Katiba kwa ujumla, zilitaka "kurekebisha usawa wa jamii" na kusaidia watu ambao hapo awali hawakuweza kufikiria maisha yenye hadhi kuongoza maisha ambayo wanastahili.

MAFUNZO YA KESI: HAKI ZA KIJAMII NA UCHUMI ZATOA WAJIBU JIMBO

Haki za kijamii na kiuchumi zinaweza kuchukua muda kutambua, lakini Serikali lazima ichukue hatua

Mnamo 2018, kesi ilifikishwa mbele ya Korti Kuu ambayo haki ya makazi ilizingatiwa. Kesi hiyo, *Mitu-Bell Welfare Society dhidi ya Mamlaka ya Viwanja vya Ndege vya Kenya na Wengine*, ilihusisha suala ambalo, mnamo 2011, zaidi ya watu 15,000 walifukuzwa kutoka nyumba zao, ambazo ziliharibiwa wakati huo. Walifukuzwa kwa sababu kijiji, 'makazi yasiyokuwa rasmi' ambayo yamekuwepo kwa karibu miaka 20, ilikuwa karibu na uwanja wa ndege, na ilidaiwa kuwa kijiji hicho kitakuwa tishio kwa wasafiri na kwa umma kwa ujumla.

Mahakama Kuu ilibaini kuwa watu wa kijiji hicho walikuwa na haki ya kupata makazi - na kwamba kila raia nchini Kenya alikuwa na haki hii. Serikali inaweza kuhangaika kutoa makazi kwa kila mtu mara moja, na inaweza tu kumpa kila mtu kwa muda - ili 'kutambua hatua kwa hatua' haki. Walakini, wakati wanachukua hatua za kutoa haki kwa kila mtu, hawapaswi kuchukua haki mbali na watu ambao wameweza kujipatia mahitaji yao, hata kama wanaishi katika makazi yasiyokuwa rasmi. Ingawa watu katika kesi hii walikuwa wamechukua ardhi ya umma kinyume cha sheria, Katiba inasema wazi kwamba "ardhi yote Kenya ni mali ya watu wa Kenya kwa pamoja." Kwa sababu ya hii, haki ya familia ya makazi ililazimika kulindwa na Serikali. Badala yake, Serikali iliondoa haki. Korti Kuu iliamuru Serikali kufidia familia hizo.

(CREDIT: GRID-ARENDAL)

44 - **Lugha na utamaduni** - Kila mtu anaweza kutumia lugha anayochagua, na kushiriki katika maisha yoyote ya kitamaduni anayochagua. Ikiwa ni wa jamii ya kitamaduni au lugha, wanaweza kuunda, kujiunga au kudumisha vyama vya kitamaduni na lugha. Hakuna mtu anayeweza kulazimishwa kuhusika katika mazoea au tamaduni yoyote.

45 - **Familia** - Familia zinatambuliwa kama msingi wa jamii, na lazima zilindwe na Serikali. Watu wazima wana haki ya kuoia mtu wa jinsia tofauti, ikiwa wote wanakubali kuolewa. Katika kipindi chote cha ndoa, hadi na ikiwa ni pamoja na mwisho wowote wa ndoa, wote wawili mume na mke wana haki sawa. Sheria lazima itambue ndoa na mifumo ya sheria kutoka kwa mila yoyote au dini, lakini mazoea haya lazima yaendane na Katiba.

46 - **Haki za Mtumiaji** - Wateja wana haki ya bidhaa na huduma bora, na habari ambayo itawasaidia kutumia bidhaa hizo vizuri. Wateja wanapaswa kulindwa afya, usalama na maslahi yao ya kiuchumi, na wanaweza kulipwa fidia kwa majeraha yoyote au hasara inayosababishwa na bidhaa au huduma zenye kasoro.

KESI YA KUJIFUNZA: HAKI ZA WATEJA ZINALINDWA NA SHERIA

Kwa kupitisha Sheria ya Kulinda Watumiaji, serikali inatoa maelezo juu ya haki za watumiaji zinazolindwa katika Katiba

Mnamo 2021, **Sheria ya Ulinzi wa Watumiaji** ilianza kutumika nchini Kenya. Katiba inalinda haki za watumiaji katika Kifungu cha 46 cha Katiba, lakini maelezo zaidi yalihitajika ili watu nchini Kenya walindwe vizuri. Sheria ya Ulinzi wa Mtumiaji hutoa maelezo juu ya kinga zote tofauti ambazo watu nchini Kenya wanazo, pamoja na maelezo juu ya makubaliano ya mkopo, kuhusu kukodisha, juu ya vitendo visivyo vya haki ambavyo watumiaji wanaweza kukabiliwa, kati ya mambo mengine. Sheria ya Ulinzi wa Mtumiaji pia hutoa maelezo juu ya tiba ambazo watumiaji wanayo.

Kila sehemu ya Sheria ya Ulinzi wa Mtumiaji imekusudiwa kutoa dutu zaidi kwa haki inayopatikana katika Muswada wa Haki. Maelezo ya ziada ni muhimu, kwani inatuwezesha kujua haswa juu ya yaliyomo kwenye haki za watumiaji wetu.

47 - **Hatua ya haki ya kiutawala** - Wakati maamuzi yanafanywa ambayo yanaathiri watu, maamuzi yanapaswa kufanywa haraka, kwa mujibu wa sheria, na kuwa wa haki. Ikiwa haki za mtu au uhuru zimeathiriwa vibaya na uamuzi, lazima wapewe sababu zilizoandikwa za uamuzi huo.

48 - **Upatikanaji wa haki** - Kila mtu anapaswa kuwa na uwezo wa kupata haki. Ada yoyote ambayo inahitajika lazima iwe sawa, na haipaswi kuwazuia watu kupata haki.

49 - **Haki za watu waliokamatwa** - Ikiwa mtu amekamatwa, lazima aambiwe kwa nini amekamatwa, kwamba wanaweza kukaa kimya, na matokeo ya kutokaa kimya, na lazima waambiwe haya kwa njia ambayo wanaweza kuelewa. Kila mtu ana haki ya kukaa kimya, kuzungumza na mwakilishi, sio kulazimishwa kukiri, na kushikiliwa kando na watu waliohukumiwa. Kila mtu anapaswa kufika kortini ndani ya masaa 24 baada ya kukamatwa, au haraka iwezekanavyo ikiwa mahakama hazipatikani ndani ya masaa 24. Katika maonekano haya ya korti, kila mtu anapaswa kuarifiwa juu ya kile amekosea au lazima aachiliwe, na anapaswa kuruhusiwa kuachiliwa kwa dhamana, isipokuwa kuna sababu nzuri za kutotolewa kwa dhamana. Hakuna mtu anayepaswa kuwekwa gerezani wakati akingojea kusikilizwa kwa kesi yake ikiwa kosa ambalo watakabiliwa nalo litasababisha faini tu au kifungo chini ya miezi 6.

KESI YA KUJIFUNZA: MTU ALIYEKAMATWA LAZIMA AAMBIWE KWA NINI AMEKAMATWA

Kushindwa kuwaarifu watu sababu ya kukamatwa kwao ni kinyume cha katiba

Katika shauri la *Mohamed Feisal and Others dhidi ya Henry Kandie na Wengine*, Mahakama Kuu ya Kenya ilishikilia kwamba ikiwa mtu atakamatwa na hajulikani kwanini amekamatwa, haki za mtu huyo zinakiukwa. Kila mtu lazima ajulishwe mara moja kwanini amekamatwa, na kutofanya hivyo ni ukiukaji wa haki zake.

(CREDIT Mubiru Shafik)

50 - **Usikilizaji wa haki** - Kila mtu ana haki ya kusuluhisha mizozo yao ya kisheria katika usikilizwaji wa haki na wa umma, iwe mahakamani au mbele ya chombo kingine kinachofaa. Kila mtu anayetuhumiwa kwa uhalifu ana haki ya kusikilizwa kwa haki, ambayo ni pamoja na kudhaniwa kuwa hana hatia mpaka athibitishwe kuwa na hatia, kuarifiwa juu ya uhalifu ambao wanashtakiwa, kuwa na muda wa kutosha kuandaa utetezi, kuhukumiwa kwa umma, na kwa kesi itafanyika haraka haraka. Kila mtu anayeshtakiwa kwa uhalifu pia ana haki ya mwakilishi wa kisheria, na kupewa wakili ikiwa hawawezi kumudu moja. Wana haki ya kukaa kimya, na kuwa na mkalimani, ikiwa kesi yao itafanyika kwa lugha ambayo hawaelewi. Kila mtu pia ana haki ya kukata rufaa dhidi ya hukumu yake.

51 - **Haki ya watu walioko kizuizini, mahabusu au waliofungwa** - Kila mtu aliye kizuizini, kizuizini au gerezani anayo haki na uhuru wote unaolindwa na Muswada wa Haki, isipokuwa haki ambazo zinapaswa kupunguzwa kwa kuzuiliwa au kufungwa. Kila mtu lazima atendewe kibinadamu gerezani.

SEHEMU YA TATU

HAKI NA UHURU WA MSINGI

52 - Vikundi kadhaa vya watu, kwa sababu anuwai, ni hatari zaidi. Katiba ina vifungu maalum ambavyo vinaweka wazi ulinzi unaowahusu.

53 - **Watoto** - Katika kila jambo linalohusu mtoto, masilahi bora ya mtoto huyo ni ya muhimu zaidi. Kila mtoto ana haki ya kupata jina na utaifa, kupata elimu ya msingi ya bure, chakula, malazi na huduma za afya, kulindwa kutokana na vurugu na madhara, pamoja na tabia mbaya za kitamaduni, kazi ya unyonyaji, na adhabu isiyo ya kibinadamu, utunzaji wa wazazi, ambao unatoa jukumu sawa kwa mama na baba kumtunza mtoto, sio kuzuiliwa, isipokuwa wakati hauepukiki, na wakati hauwezi kuepukika, kuzuiliwa kwa muda mfupi iwezekanavyo, hali, mbali na watu wazima.

MAFUNZO YA KESI: MASLAHI BORA YA MTOTO LAZIMA YAZINGATILIWE KWA KILA KESI

Watoto lazima watibiwe kwa 'matunzo, huruma, uelewa na uelewa'

Mnamo mwaka wa 2017, katika MWK na Mwanasheria Mkuu mwingine na Wengine, iliyojadiliwa hapo juu, Korti Kuu ilisisitiza kuwa hata wakati mtoto anafikiwa kuwa amefanya jambo baya, lazima atendewe kwa huruma nyingi iwezekanavyo. Katiba inahitaji kwamba 'masilahi bora ya mtoto' izingatiwe', na hatua yoyote inayoweza kudhoofisha ukuaji wao inapaswa kuepukwa.

54 - **Watu wenye ulemavu** - Watu wenye ulemavu wanapaswa kutibiwa kwa heshima na hawapaswi kudhalilishwa. Wanapaswa kufikia taasisi za elimu na vifaa ambavyo vimejumuishwa katika jamii, vinapaswa kupatiwa ufikiaji wa maeneo yote wanayotaka kwenda, kwa usafiri wa umma na habari. Ikiwa mtu mwenye ulemavu anataka kutumia Braille, lugha ya ishara au njia nyingine ya mawasiliano, anastahili kuruhusiwa kufanya hivyo, na anapaswa kupewa vifaa na vifaa vinavyowasaidia kushiriki katika jamii.

55 - **Vijana** - Serikali inapaswa kuhakikisha kuwa vijana wanapata programu muhimu za elimu na mafunzo, ajira, fursa ya kushiriki katika nyanja za kisiasa, kijamii na kiuchumi. Vijana lazima walindwe kutokana na mazoea mabaya ya kitamaduni na hawapaswi kutumiwa.

56 - **Wachache na vikundi vilivyotengwa** - Serikali inapaswa kuweka mipango ya kusaidia watu wachache na vikundi vilivyotengwa kushiriki katika jamii, ambayo ni pamoja na kutoa fursa maalum za kupata elimu na ajira, kukuza maadili yao ya kitamaduni, lugha na mazoea, na kushiriki na kuwakilishwa serikalini.

57 - **Wazee wazee wa jamii** - Wazee lazima haki zao zilindwe na Serikali, pamoja na haki ya kushiriki kikamilifu katika jamii, kufuata maendeleo yao binafsi, sio kudhalilishwa, na kupata matunzo na msaada mzuri kutoka kwa familia zao na kutoka Jimbo.

SEHEMU YA NNE

HALI YA HARAKA

---

58 - **Hali ya Dharura** - Wakati kuna tishio kwa taifa (ambayo inaweza kuwa vita, uvamizi, shida ya asili au dharura nyingine ya umma), Muswada wa Haki unaruhusu haki fulani kusimamishwa. Hii inaweza kutokea tu wakati kusimamishwa ni muhimu sana kupambana na tishio. Hata katika hali za dharura kila mtu anaweza kuwajibika kwa kuvunja sheria.

SEHEMU YA NNE

KENYA TAIFA YA HAKI ZA BINADAMU NA USAWA

---

59 - **Tume ya Kitaifa ya Haki za Binadamu na Usawa** - Tume inakusudiwa kukuza haki za binadamu nchini Kenya. Kila mtu nchini Kenya ana haki ya kulalamika kwa Tume ikiwa anafikiria haki au uhuru umekiukwa au kutishiwa. Inaweza kuchunguza ukiukwaji wa haki za binadamu, kutendewa haki na matumizi mabaya ya madaraka katika taasisi za kibinafsi na za umma, pamoja na vyombo vyote vya Serikali, kama vile vikosi vya jeshi. Tume ina wajibu wa kukuza usawa wa kijinsia.

HITIMISHO

Hoja ya kujua haki zako, ya kujua kuhusu Katiba, ni kwako kuweza kuishi maisha yenye hadhi, kupata nafasi ya kutimiza uwezo wako kama mwanadamu. Lakini fursa hii, haki hizi, zinakuja na majukumu. Kila mmoja wetu anahitaji kuhakikisha kwamba tunawajibisha serikali. Tunahitaji kuhakikisha kuwa serikali inatimiza majukumu ambayo Katiba inaweka juu yake, na haikiuki haki au haki za wakaazi wengine wowote wa Kenya. Kila mmoja wetu ana jukumu la kuwatendea watu wengine hadhi na heshima inayostahili. Ikiwa tunadhani haki zetu zinapaswa kuheshimiwa, tunahitaji kuheshimu haki za watu wengine.

Katiba ina maono ya jamii ambayo Kenya inaweza kuwa. Maendeleo yamepatikana katika kutimiza maono haya. Lakini bado kuna mengi ya kufanya, bado kuna hatua nyingi ambazo zinahitaji kuchukuliwa ili kila mtu nchini Kenya afurahie haki zake. Kwa kufuatilia serikali, na kwa kuonyesha maadili ya kikatiba katika maisha yetu, kila mmoja wetu anaweza kuleta maono haya karibu na kuishi.

MASHIRIKA AMBAYO YANAWWEZA KUKUSAIDIA KUDAI HAKI ZAKO

The Judiciary / Mahakama

Anwani ya Kimwili: Judiciary Headquarters, Supreme Court Building, City Hall Way, Nairobi

Anuani ya posta: P.O. Box 30041 – 00100, Nairobi

Nambari ya Simu: +254 20 2221221 or 0730 181600/1700/1800

Barua pepe: info@judiciary.go.ke

Tovuti: www.judiciary.go.ke

Kenya National Commission on Human Rights

Anwani ya Ofisi Kuu: CVS Plaza 1st Floor, Kasuku Lane, Off Lenana Road,

Anuani ya posta: P.O. Box: 74359-00200 Nairobi

Nambari ya Simu: +254-020-3969000 or 0733 78 00 00 or 0736 78 00 00 or 0724 256 448

Nambari ya WhatsApp: 0798 849 871

Faksi: +254-020-2716160

Ujumbe wa simu: 22359

Maswali ya jumla: haki@knchr.org

Malalamshi: complaint@knchr.org

Twitter: @hakiKNCHR

Tovuti: <https://www.knchr.org/>

The Commission on Administrative Justice - Office of the Ombudsman

Anwani ya Kimwili: 2nd Floor, West End Towers, Opposite Aga Khan High School off Waiyaki Way, Westlands

Anuani ya posta: P.O. Box 20414 – 00200, Nairobi

Nambari ya Simu: +254-20-2270000 or 2303000 or 2603765 or 2409574 or 0777 125818

Namba ya bila malipo: 0800221349

Barua pepe: info@ombudsman.go.ke

Tovuti: <https://www.ombudsman.go.ke/>

The National Gender and Equality Commission

Anwani ya Kimwili: 1st Floor, Solutions Tech Place, Longonot Road, Upperhill, Nairobi

Anuani ya posta: P.O Box 27512-00506, Nairobi.

Nambari ya Simu: +254 20 2727778 or +254 709 375 100

Namba ya bila malipo: 0800 720187

Ujumbe wa simu: 20459

Barua pepe: info@ngeckkenya.org

Tovuti: <https://www.ngeckkenya.org/>

Twitter: @NGECKKenya

The Independent Policing Oversight Authority

Anwani ya Kimwili: 1st Ngong Road, ACK Garden Annex

Anuani ya posta: P.O. Box 23035-00100 Nairobi

Nambari ya Simu: 254 20 490 6000

Kituo cha simu cha malalamiko: 1559

Barua pepe: complaints@ipoa.go.ke

Tovuti: <https://www.ipoa.go.ke>

Ethics and Anti-Corruption Commission

Anwani ya Kimwili: Integrity Centre, Jakaya Kikwete or Valley Road Junction

Nambari ya Simu: (020) 2717468 or 0727 285663 or 0733 520641

Faksi: (020) 2240954

Barua pepe: eacc@integrity.go.ke or report@integrity.go.ke

Tovuti: <https://eacc.go.ke/>